

XORAZMSHOHLAR DAVLATI

Karimova Shahnoza Toir qizi

“Sharof Rashidov” nomidagi

Samarqand Davlat Universiteti Tarix fakulteti talabasi.

E-mail: KarimovaSh@mail.uz

ANNOTATSIYA

Xorazmshohlar davlati IX-X asrlarda Tohiriylar, Somoniylar, Safforiylar qo‘l ostida bo‘lgan. X asr oxirlarida Xorazm iqtisodiy jihatdan yana tez rivojlana boshlagan. X asr oxiriga borganda VII asr boshlaridagi mavjud uchta shaharlarning soni o‘ttiz ikkitaga yetgan. X-XI asrlarda Xorazm mintaqadagi yirik savdo markazlaridan biriga aylangan. Xorazm savdogarlari chorvadorlar hozirgi Turkmaniston va Qozog‘iston hamda Itil (Volga) bo‘yidagi Xazar va Bulg‘or podsholiklari, shuningdek Sharqiy Yevropaning slavyan aholisi bilan savdo-sotiq olib borganlar. Savdo aloqalarini kengayishida ayniqsa, Gurganch (Urganch) shahri muhim rol o‘ynagan. Uning hokimi, “Gurganch Miri” nomi bilan ulug‘langan.

Kalit so‘zlar: Anushteginiylar, Ma‘muniylar, Cho‘li Jaloliy, Ot sakrash, qopchur, shulen, targ‘u, kalon, orden.

KIRISH

995-yili Gurganch Miri Ma‘mun Ibn Muhammad Kat shahrini ishg‘ol qilib, Xorazmning ikkala qismini birlashtirdi va Xorazm unvoniga sazovor bo‘ldi. Shu tariqa afrig‘iylar sulolasi barham topib, Ma‘muniylar hukmronligi boshlandi. Ko‘hna Urganch Xorazmshohlar davlatining poytaxti aylandi. Qisqa davr ichida ma‘muniylar Xorazmshohlar davlatini ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlantirdilar. Mamlakat viloyat, shahar, va qishloqlarga (qal‘alarga) ajratilib boshqarildi. Xorazmshoh davlatining oliy va mutlaq hokimi hisoblanardi. Gurganchda shoh qarorgohi, markaziy boshqarma devonxona tashkil etiladi. Uning tarkibida ziroat, savdo -tojorat, moliya, soliq, shahar va qishloqlarda osoyishtalikni saqlash uchun harbiy ishlar bilan shug‘ullanadigan mahkamalar faoliyat ko‘rsatgan. Davlatning eng yuqori lavozimlaridan biri bu vazirlik-xo‘jayi buzruk unvoniga ega bo‘lgan. U devonxona ishlariga ma‘sul bo‘lgan. Harbiy safarlar vaqtida hukmdor nomidan davlatni idora qilgan. Mamuniylar davrida Xorazmda ilm-fan va madaniyat ravnaq topib, Ma‘mun akademiyasi- „Dorul hikmat va maorif“ „Bilimdonlik va maorif uyi“ tashkil etiladi. Ushbu ilmgohda buyuk qomusiy olimlar ijod etganlar, o‘z kashfiyot va asarlari bilan Xorazmshohlar davlatining mavqeyini yuksak darajaga ko‘targanlar.

Biroq bu madaniy yuksalish uzoq davom etmagan. 1017-yil Mahmud G‘aznaviy tomonidan zabt etilib, o‘z mustaqilligidan mahrum bo‘lgan Xorazm ko‘p vaqt o‘tmay 1040-yilda Saljuqiylar davlatiga qaram bo‘lib qoladi. Saljuqiylar hukmdori Malikshoh o‘z ma‘murlaridan Anushteginni Xorazmcha noib qilib tayinlaydi. Anushtegin vafotidan so‘ng Xorazmda uning vorisi Qutbiddin Muhammad (1097-1127) noiblik qiladi. Garchi u „Xorazmshoh“ unvonini tiklab, bunday jarangdor nom bilan ulug‘lansa-da, Saljuqiylar davlatining sadoqatli noibligicha qolgan edi. Xorazmning mustaqilligi Qutbiddin Muhammad o‘g‘li Otsiz (1127-1156) nomi bilan bog‘liq hisoblanadi.

Dastavval Otsiz turkman va qipchoqlarni o‘ziga bo‘ysundiradi. Xorazm iqtisodiy jihatdan bog‘liq bo‘lgan Sirdaryo etaklari va Mang‘ishloq yarimorolini egallaydi. Otsiz Kaspiy dengizi sohillaridan to Sirdaryoning o‘rta oqimiga qadar bo‘lgan yerlarda Xorazmshohlar davlatining poydevorini barpo etadi. Otsizni siyosatini uning vorislari Elarslon (1156-1172), undan keyin esa Sultonshoh Mahmud (1172) va Takash (1172-1200) davom ettiradilar. Takashdan sinf uning o‘g‘li Alouddin Muhammad (1200-1220) ham Xorazm davlati kengaytirish siyosatini davom ettiradi. 1206-yildan boshlab Movarounnahrni qoraxitoylarning qaramog‘idan ozod etishga kirishildi. 1210-yili Talos vodiysida qoraxitoylar ma‘lubiyatga uchraydi. Yettisuvga va bilan yerlar Xorazmshohlar davlati tasarrufiga o‘tadi. Alouddin Muhammad hukmronligidan keyin esa Jaloliddin Manguberdi (1220-1231) hukmronlik qiladi va mo‘g‘ullarga qarshi kurashadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Buxoro, Samarqand, Xo‘jand singari buyuk shaharlarning qo‘ldan ketishi Muhammad Xorazmshohni larzaga soladi. U endi janubi G‘arbiy hududlarga chekina boshlaydi. Xorazmshoh yakkalanib qolib, ko‘plab ishonchli amirlari xiyonat yo‘lini tutdi. Undan Qunduz va Badaxshon viloyatlari hokimlari yuz o‘giradi. 1220-yilning aprelida Muhammad Xorazmshoh Nishopurga keladi. Ammo uni mo‘g‘ullar ta‘qib etib kelayotganini eshitib, bir qancha shahar va qal‘alarda yashirinib yurdi. Hech qayerda uni iliq kutib olishmadi. Oxiri Kasbiy dengizidagi Ashura orolida o‘g‘li Jaloliddinni taxt vorisi etib tayinlab 1220-yilning dekabrda vafot etadi. Movarounnahrning asosiy shaharlari egallangach, mo‘g‘ul jangarilarining bosqinchilik yurishi Amudaryo janubidagi yirik savdo va madaniyat markazlari: Balx, Hirot, Marv va G‘azna kabi shaharlarga yo‘naltiriladi. Ammo bu viloyatda ular Jaloliddin Manguberding qattiq qarshiligiga uchraydi. Jaloliddin, Valiyon qal‘asini qamal qilayotgan mo‘g‘ul qo‘shinlariga qarshi hujum qilib, ularni tor-mor etadi. Bu Jaloliddin Manguberding dushman ustidan qozongan datlabki yirik g‘alabasi edi.

NATIJA

Jaloliddin Manguberdi mo'g'ullarga qarshi kurashayotganda Chingizxon unga qarshi Shiki Xutuxu no'yonni 45 minglik qo'shin bilan jo'natadi. G'azna yaqinidagi Parvon dashtidagi jangda Jaloliddin g'alaba qozondi. Biroq g'alabadan keyin qo'lga kiritilgan o'ljalarni taqsimlashda Jaloliddinning lashkarboshilari o'rtasida o'zaro kelishmovchiliklar boshlanadi. Oqibatda lashkarboshilardan Sayfuddin Ag'roq, A'zam Malik va Muzaffar Maliklar qo'shından ajralib chiqib ketadilar. Jaloliddinning ularni qaytarish yo'lidagi urinishlari naf bermadi. Bu voqeadan so'ng Jaloliddinning harbiy kuchi zaiflashib qoladi. Fursatdan foydalangan Chingizxon G'aznaga askar tortadi va ajralib chiqqanlarni alohida -alohida tor -mor etadi. Jaloliddin Manguberdi tengsiz janglar olib borib, Sinf (Hind) daryosi qirg'oqlarida yaqinlashib boradi. Daryo bo'yida 1221-yilning 25 -noyabrida ikki o'rtada qattiq jang bo'ladi. Jaloliddin Chingizxon qo'shinining ilg'orini yengadi. Mo'g'ullarning pistirmalariga qo'yilgan 10 ming nafar saralangan askarlari jangni yakunlaydi. Jaloliddin taslim bo'lishni xoxlamay otda Sind daryosiga sakrab, narigi qirg'oqqa suzib o'tadi. U bilan birga uning o'n ming kishilik askari ham daryodan o'tib oladi. Hozirgi paytda ham bu daryoning bir tomoni "Ot sakrash", narigi tomoni esa "Cho'li Jaloliy" deb ataladi. Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolgan Chingizxon uni ta'qib qilish fikridan qaytadi. Hatto u o'g'illariga qarab "Ota o'g'il mana shunday bo'lishi lozim" degan ekan. 1230-yil avgustda Ko'niya, Jazira, Damashq va Misrning birlashgan qo'shinidan Jaloliddin Manguberdi kuchlari Arzinjon yaqinidagi jangda mag'lubiyatga uchraydi. Jaloliddin Manguberding oz sonli qo'shini tor-mor keltiradilar. Kurdiston tog'lariga chiqib ketadi. Bu yerda qaroqchi kurdlar asir tushib fojiali halok bo'lgan. Atigi 30 uch yil umr ko'rgan bo'lsa-da ammo nomi ellarda mashhur bo'lgan, Chingizxonni lol qoldirgan, o'z yurtini beaded sevgan oxirgi Xorazmshoh Sulton Jaloliddin Manguberdi yorug' dunyodan ko'z yumdi. Uning nomi asrlar davomida avlodlar uchun jasorat va mardlik, Vatanparvarlik ramzi bo'lib kelmoqda.

MUHOKAMA

Mo'g'ullar istilosi oqibatida Movarounnahr va Xorazmning yashnab turgan obod dehqonchilik viloyatlari halokatga uchradi. Gavjum va ko'rkam shaharlar, ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Banokat, Xo'jand va boshqalar xarobazorga aylantirildi. Marv vohasining sug'orish tarmoqlarining bosh rolni -mashhur Sultonband buzib tashlanadi. Samarqandliklar o'z ona shaharlarini tark etib chiqib ketdilar. Marv aholisi esa suvsizlikdan qurib borayotgan qishloqlarni tashlab, o'zga yerlarga borib joylashdi. Urganch suvga bostirilib, batamom vayron etildi. Xorazm va Movarounnahrning ziroatchi aholisi soni keskin kamayib ketishi oqibatida ekin maydonlari jiddiy qisqarib, dehqonchilik inqirozga uchraydi. Mohir hunarmandlar g'oliblarning yurtini obod etish uchun majburan Mo'g'ulistonga yuboriladi. Butun Sharqda taraqqiy topgan qurol-aslaha yasash nafis ipak matolar to'qish, naqshli

shushasozlik hunarmandchiligi barham topdi. Asrlar davomida Xitoy va Hindistondan Turkiston orqali Kichik Osiyo va Yevropa tomon kesib o'tgan mashhur Ipak yo'li millat bosqini davrida butunlay harakatsiz qoldi. Bu davrda ilm va ma'rifatga juda katta ziyon yetkazildi. Xorazmshohlar davlati bosib olingandan so'ng millat oddiy aholidan turli xil soliqlar undiradi. Ulardan Qopchur-chorva mollari bosh sonining 2.5% miqdorida olingan soliq. Kalon-hosilning 1/10 hisobida olingan soliq. Targ'u hunarmandlar va savdogarlardan „targ'u” solig'i undirilgan. Davlat xazinasini uchun esa „shulen“ nomi bilan yuritilgan oziq-ovqat solig'i ham undirilgan. Shulen har bir podadan ikki yashar qo'y, qimiz uchun har ming oydan bir biya hisobida olingan. Undan tashqari tuz solib, jun va kumush soliqlari bo'lgan. Jaloliddin Manguberdi haqida ko'pgina asarlar yoziladi. Ulardan biri Shohobiddin Ibn Ahmad an-Nasaviy qalamiga mansub „Siyrat as-sulton, Jalol ad-Din Mengburni” (Sulton Jaloliddin Manguberding tarjimai holi) nomli asar alohida o'rin tutadi. Nasaviy Nasso (Niso) viloyatidagi qal'alardan birining sohibi bo'lgan Nasaviy 1224-yilda xizmat yuzasidan Iroqqa borib qoladi va o'sha yerda Sulton Jaloliddinning xizmatiga kiradi. U 1231-yilgacha ya'ni Sulton Jaloliddin Manguberding o'limigacha 1231-yilgacha u bilan birga bo'ladi. Nasaviy o'z asarini yozishga 1241-yilda Jaloliddin Manguberdi o'limidan 10 yil o'tib kirishadi. Muhim manbalardan yana biri mashhur tarixnafi Ibn al-Asirning „Al-Komil fit-tarix” (Tarix haqida mukammal kitob) asarlarida Jaloliddin Manguberdi haqida ma'lumotlar beradi.

XULOSA

Xorazmshohlar davlati XIII asr boshida Xorazm juda keng maydonni egallagan buyuk davlatga aylangan edi. Uning shimoli-g'arbiy va g'arbiy chegarasi Orol va Kasbiy dengizi sohillaridan janubi-g'arbda Iroqqa qadar borar edi. Janubi-sharqiy hududlari G'azna viloyatidan, shimoli-sharqiy chegarasi esa Yettisuv va Dashti Qipchoqdan o'tar edi. Sharqdagi bu ulkan davlatning hukmdori Muhammad Xorazmshoh esa „Iskandar soniy” deb ulug'langan. Uning saroyida 27 hukmdor va ularning vakillari doimo itoatda bo'lgan. Shunday qilib buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdi uning jangovor jangovor kuchini tashkil qilgan fidoyi safdoshlari dushmanga qarshi yillar davomida qahramonona kurashlarda ammo ona yurt ozodligini saqlab qolishning ilojini qilolmaydilar. Xorazmshohning hukmronligi 1231-yili tugaydi. Sharqdagi bu ulkan davlat batamom barham topadi. Vatan ozodligi yo'lida jon fido qilgan buyuk ajdodlarimiz Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800-yilligi mustaqil O'zbekistonda 1999-yili keng nishonlandi. Xorazmda unga haykal o'rnatildi, yirik ko'cha va maydonlarga uning nomi qo'yildi, video film, pyesa va dostonlar yaratildi. 2000-yil 30-avgustda „Jaloliddin Manguberdi” ordeni ta'sis etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Ahmadali Asqarov „ O‘zbekiston tarixi” kitobi
2. „O‘zbekiston tarixi “o‘quv qo‘llanma. Toshkent „akadem nashr” 2019-yil.
3. „O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi” Ahmadali Asqarov. Toshkent nashriyoti. 2021-yil.
4. „ O‘zbekiston tarixi “ I qism. A.Sagdullayev . Toshkent nashriyoti 2021-yil.
5. „ Vatan tarixi” Shamsuddin Mo‘minov. Toshkent nashriyoti. 2019-yil